

RECENZJA PRACY DOKTORSKIEJ

ks. mgr. lic. Mariusza Woźniaka

pod tytułem

**GENEZA KRYTYKI
STAREGO PRZYMIERZA
W LIŚCIE DO HEBRAJCZYKÓW**

napisanej na

Seminarium z teologii i egzegezy biblijnej
pod kierunkiem dra hab. Marcina Majewskiego
(Kraków 2023, stron wydruku komputerowego 412)

Recenzja została opracowana w odpowiedzi na wyznaczenie mnie na recenzenta przez Radę Dyscypliny Nauki Teologiczne Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie (pismo z dnia 23 czerwca 2023 r.).

Recenzja zostanie przeprowadzona według następującego porządku:

1. Postawienie zagadnienia
2. Struktura i treść rozprawy
3. Wartość merytoryczna rozprawy
4. Ocena formalna rozprawy
5. Proponowane problemy do dyskusji podczas obrony doktorskiej
6. Wniosek końcowy

1. Postawienie zagadnienia

„Rozprawa doktorska powinna wnosić pewne *novum* do skarbca ludzkiej wiedzy” (ks. prof. Tomasz Jelonek). Aby tak było doktorant powinien dokładnie określić zagadnienie jakie w swojej rozprawie pragnie rozwiązać i wskazać, jaki jest *status quo* z zakresie tego zagadnienia w istniejącej już literaturze.

Autor recenzowanej rozprawy spełnia ten podstawowy warunek:

Celem niniejszej pracy jest więc przeanalizowanie krytycznej oceny Starego Przymierza w Liście do Hebrajczyków w świetle rzeczywistości Przymierza Chrystusowego, a przede wszystkim – zgodnie z tematem rozprawy – ustalenie genezy tak ostrej oceny Starego Przymierza. Próba odnalezienia odpowiedzi na pytanie, dlaczego Autor Listu do Hebrajczyków tak surowo ocenia Stare Przymierze, zostanie poprzedzona prezentacją biblijnej idei Przymierza oraz innymi ocenami zawartymi w tekstach natchnionych (Wstęp, s. 13).

Bardzo dobrze przedstawia także *status quo* interesującego go zagadnienia w istniejącej już literaturze przedmiotu (s. 15-19) podsumowując, że

Wspomniane opracowania nie podejmują jednak problemu różnych ocen Starego Przymierza w pismach Nowego Testamentu (poza książką A. Jankowskiego, *Biblijna teologia przymierza*, Katowice 1985), a tym bardziej nie przedstawiają genezy wyjątkowej krytyki Starego Przymierza w Liście do Hebrajczyków (s. 19).

Tego rodzaju wniosek, będący owocem przeprowadzonej kwerendy bibliograficznej, upoważnia do podjęcia szerszego studium tematu niniejszej dysertacji.

2. Struktura i treść rozprawy

Studium rozpoczyna się od dobrze ułożonego (także graficznie) spisu treści. Niestety w części tegoż spisu niektóre numery stronnic nie odpowiadają rzeczywistym stronom w dalszej części pracy.

Po spisie treści zamieszczono obszerny wykaz skrótów oraz wieloaspektowy, dobrze wprowadzający w zagadnienie wstęp.

W rozdziale pierwszym dysertacji, zatytułowanym *Starotestamentalna idea Przymierza*, Doktorant zaprezentował biblijną ideę Przymierza między Bogiem a Izraelem. Wychodząc od etymologii i specyfikacji przymierza, prezentuje rozwój biblijnej idei przymierza oraz formy jego podtrzymywania.

Rozdział drugi, nazwany *Biblijna ocena Starego Przymierza*, zawiera ocenę wybranych tekstów biblijnych podejmujących kwestię oceny Starego Przymierza. Dla Autora punktem wyjścia jest nauka proroków w tej kwestii oraz wypowiedzi pozostawione przez św. Łukasza oraz Apostoła Pawła.

Rozdział trzeci, kluczowy dla całej pracy, został zaopatrzony tytułem *Krytyka Starego Przymierza w Liście do Hebrajczyków*. Doktorant przedstawił w nim krytykę instytucji starotestamentalnych i argumenty autora Listu do Hebrajczyków za ustaniem Starego Przymierza oraz wyjątkowość Przymierza Chrystusowego. Przeprowadził także studium *Sitz im Leben* Listu do Hebrajczyków oraz jego myśli przewodniej, co pomogło ustalić genezę tak ostrej krytyki Starego Przymierza w tym piśmie.

Studium zamyka zakończenie oraz usystematyzowana tematycznie bibliografia.

3. Wartość merytoryczna rozprawy

Rozprawa posiada właściwie postawiony problem badawczy, wystarczająco przedstawiony w kilkustronicowym wstępie. Poszczególne rozdziały dotyczą badanego zagadnienia. Doktorant starannie i wieloaspektowo przeprowadza swoje studium, wychodząc od ustalenia terminologii przymierza, która to stała się głównym kryterium w doborze tekstów biblijnych. Nie wszystkie teksty dotyczące przymierza Boga z ludźmi zostały w tej obszernej pracy bezpośrednio omówione (np. pominięto zagadnienie przymierza w Księdze Psalmów). Jednakże decyzja doboru przeanalizowanych w rozprawie tekstów była jak najbardziej słuszna, gdyż wiązała się celem wyznaczonym przez Autora. W ewentualnej publikacji warto jednak we wstępie zaznaczyć tę kwestię.

Doktorant poprawnie dobiera i wyjaśnia terminologię, którą opisuje rzeczywistość przymierza, chociaż zdarzają się pewne nieścisłości: *

s. 14:

„Biblia jest bowiem Słowem Bożym, wyrażonym za pomocą słowa ludzkiego...”

Słowo Boże – oba człony piszemy wielką literą, gdy mamy na myśli drugą osobę Trójcy Świętej – Syna Bożego, natomiast gdy przez wyrażenie słowo Boże rozumiemy słowa biblijne [...], to wówczas pierwszy człon piszemy małą literą, a drugi wielką, jako przymiotnik dzierżawczy (*Zasady pisowni słownictwa religijnego*, red. R. Przybylska, W. Przyczyna, Tarnów 2005, s. 31)

s. 21:

Określenie nie ostre:

„Na ogół jednak przyjmuje się starożytność idei Przymierza”

Starożytność to najwcześniejsza epoka historyczna trwająca od wynalezienia pisma (ok. 4-3,5 tys. lat przed Chr.), aż do upadku cesarstwa zachodniorzymskiego (476 r. po Chrystusie). Nawet gdyby Doktorant przez leksem „starożytność” nie definiował epoki w dziejach ludzkości, ale wyprowadzał go z łac. *antiquitas* („dawność”, „starożytność”) lub od przymiotnika *antiquus* („dawny”, „starożytny”), to i tak wypowiedź ta jest zbyt szeroka. Jakakolwiek datacja biblijnej idei Przymierza zawsze będzie starożytna.

s. 58:

Błąd co do narodowości:

„Otóż Księga Liczb opisuje historię młodego kapłana Pinchasa, wnuka Aarona, który zabija Izraelitę i Moabitkę za złamanie zakazu zawierania małżeństw mieszanych. [...] Kontekst całego zdarzenia jest dosyć wyraźny – kontakty z Moabitkami były zerwaniem Przymierza...”

Kobieta ta nie była Moabitką, ale Madianitką (zob. Lb 25,6.14). Moab i Madian (także Midian) to dwa odrębne regiony i ludy, a nie nazwy synonimiczne (zob. np. *Wielki Atlas Biblijny*, red. J.B. Pritchard, red. nauk. wyd. polskiego W. Chrostowski, przekł. T. Mieszkowski, Warszawa 1994, s. 14).

s. 298:

Błąd logiczny:

„Stare przestało istnieć, zestarzało się i straciło swą moc”

Jeśli coś przestało istnieć, to nie mogło zestarzeć się i stracić moc. W konsekwencji zestarzenia się mogło natomiast przestać istnieć.

Na s. 369 Autor nieco niefortunnie nazwał Stare Przymierze „nieudanym projektem”:
„Taka prezentacja Nowego Przymierza jeszcze bardziej pogrąża Stare Przymierze, które wobec Nowego okazuje się nieudanym projektem. Jednak nie z winy Boga, który był inicjatorem tego układu, lecz z powodu słabości ludzkiego kontrahenta”.

Czy można dzieło Boga, jakim było/jest przymierze z człowiekiem tak określić, nawet jeśli ciężar tego niepowodzenia przeniesie się na ludzkiego kontrahenta?

Doktorant bardzo poważnie traktuje wszystkie kolejne kroki swojego dyskursu, poświęcając im dużo miejsca, dokładnie i wieloaspektowo omawiając poszczególne wątki

prezentowanego zagadnienia. Szczególnie starannie wprowadza w każdy rozdział czy podrozdział. Czasami zdarza się jednak, zwłaszcza w końcowej części studium, że podsumowania nie są w pełni jego własnymi przemyśleniami, ale prezentowaniem myśli innych autorów (s. 310-311; 333; 348).

Całość pracy jest gruntownym studium przedstawionego w temacie zagadnienia, które dostarcza współczesnej biblistyce konkretne przesłanki. Autor syntetycznie ujął je na s. 380. Wartościowe jest również to, że wskazał również na dalsze obszary badań, które można podjąć na bazie jego studium (s. 381).

Novum jakie Autor wnosi do skarbcza ludzkiej wiedzy to wprawdzie obszerne, systematyczne opracowanie zagadnienia przymierza, które jak sam pisze jest „jednym z najważniejszych, jeśli nie najważniejszym pojęciem w teologii biblijnej” (s. 382). Następnie to zaproponowanie dwóch modeli wyjaśnienia genezy krytyki Starego Przymierza w Liście do Hebrajczyków (s. 380). Przeprowadzone przez Doktoranta studium pozwoliło mu na wyciągnięcie wniosków, które zaproponował w zakończeniu swojej pracy.

4. Ocena formalna rozprawy

Układ rozprawy jest jasny i logiczny. Jej Autor konsekwentnie zmierza do rozwiązania postawionego problemu badawczego. Język jest komunikatywny i przystępny w lekturze.

Rozprawa doktorska ks. Woźniaka składa się z trzech rozdziałów. Sam Autor precyzuje „Każdy został podzielony na 3 części, a one na dwa paragrafy. Każdy zaś paragraf składa się z trzech sekcji” (s. 19). Tego rodzaju założenie nadało pracy bardzo przejrzysty układ. Jednakże tak sztywne obramowanie każdej jednostki tematycznej może zawężyć proces badawczy lub uniemożliwić pełną jego prezentację. Zjawisko to wystąpiło na s. 58-61, gdzie Autor w kontekście przymierza synajskiego zaprezentował jeszcze dwa inne przymierza: z Pinchase (z pokoleniem Lewiego) oraz z Dawidem (rodem królewskim). Autor poświęcił im więcej uwagi, a zbliżając się do podsumowania słusznie rozdzielił je pisząc „przymierze synajskie, lewickie i Dawidowe” (s. 60), jednak nie wyróżnił ich w spisie treści, gdyż prawdopodobnie naruszyłyby to przyjęte założenie co do struktury pracy.

Zdziwienie budzi informacja, jaką Autor zamieścił we wstępie: „W swojej pracy stosuje także uproszczony zapis terminów hebrajskich i greckich – bez znaków diakrytycznych” (s. 15). Oczywiście istnieje taka możliwość, ale w rozprawie na poziomie doktoratu z teologii biblijnej tego rodzaju zawężenie jest pewnego rodzaju osłabieniem waloru pracy. Tym bardziej, że w niektórych przypadkach transliteracja terminów hebrajskich Doktoranta odbiega od transliteracji tych samych terminów przez uczonych światowej bądź krajowej sławy, co spowodowało, że inny zapis tego samego leksemu znajduje się w tekście podstawowym, a inny w przypisie. Przykładem jest opis na s. 68. Doktorant zapisał leksem חסד jako *chesed* - ח transliterując przez „ch” (co jest dopuszczalne, by odróżnić transliterację ח), gdy tymczasem w przypisach nr 230, 232 cytuje autorów, którzy literę ח transliterują przez „h” - J. Swetnam, *Hesed w Starym Testamencie a eleos w Nowym...*; J. Czernski, *Pojęcie hesed w Starym Testamencie (stań badań)*, RTK 30...

Autor zapowiedział, że nie będzie stosował znaków diakrytycznych, gdy tymczasem w spisie treści grecki leksem διάθήκη (wg zapisu w pracy!) ma ich aż trzy i to niewłaściwe. W niektórych terminach greckich pojawiają się jednak znaki akcentowe oraz pomyłki w postaci nie rozróżnienia pomiędzy akcentem a przydechem: ἐπιστρέφω (s. 143-144), ἐπισκέπτομαι (s. 187), ἐκλεγομαι (s. 189). Na s. 17 błędnie zapisano νεοσ, zamiast νεος.

Na s. 343 Autor informuje nas, że „W niniejszej pracy dotychczasowe rozważania uwzględniały propozycję struktury 5-cio częściowej Listu”, odnosząc się w przypisie 1312 do pracy A. Vanhoye, *La structure littéraire de l'Épître aux Hébreux*. Wcześniej (s. 260, przyp. 947) również podkreślił, że „Struktura listu oparta na propozycji A. Vanhoye, *La structure littéraire de l'Épître aux Hébreux*”, nie przedstawiając nigdzie dokładnej specyfikacji struktury Listu do Hebrajczyków. Została ona ukazana dopiero na s. 344, ale już na podstawie pracy H. Langkammer, *List do Hebrajczyków* (przyp. 1314).

Autor recenzowanej dysertacji zastosował 1399 przypisów, co zasługuje na szacunek badawczy. W wielu przypisach nie tylko podał referencje bibliograficzne, ale przedstawił także dodatkowe informacje poszerzające zakres treści tekstu podstawowego. Godne pochwały jest także to, że Doktorant nie przepisuje biernie treści prac innych uczonych, np. na s. 81 (wraz z przyp. 289) nie powtórzył błędu znajdującego się w S. Łach, *Księga Powtórzonego Prawa*, Poznań-Warszawa 1971.

Pewnym mankamentem są jednak niektóre rozbudowane przypisy odwołujące się do literatury zwłaszcza obcojęzycznej, ale też i polskiej. Doktorant poszerza informacje bibliograficzne w niektórych swoich przypisach przez przepisanie przypisów z cytowanych prac. Dla przykładu kilka takich przypisów: 942, 1046, 1074, 1140, 1164, 1167, 1209.

Cytując niektóre dzieła nie dostrzegł, że czasem cytuje tego samego autora i to samo dzieło w różnych wydaniach lub nawet językach, np.:

We wstępie (s. 18, przyp. 47) jest A. Vanhoye, *La structure littéraire de l'Épître aux Hébreux*, Paris 1963.

Na s. 260, przyp. 947 jest: A. Vanhoye, *La structure littéraire de l'Épître aux Hébreux* (*Studia Neo-Testamentica 1*), Desclee 1963.

A w bibliografii znalazł się jeszcze inny opis:

s. 391: Vanhoye A., *La structure littéraire de l'Épître aux Hébreux*, Paris 1976.

We wstępie (s. 15-16, przyp. 25) i w bibliografii (s. 384) jest W. Attridge, *The Epistle to the Hebrews: A Commentary on the Epistle to the Hebrews*, Philadelphia 1989.

Natomiast w dalszej części pracy wykorzystano wersję włoskojęzyczną (s. 356, przyp. 1346 oraz s. 363, przyp. 1373), która nie została odnotowana w bibliografii - H.W. Attridge, *La Lettera agli Ebrei. Commento storico*, Città del Vaticano 1999.

We wstępie (s. 18, przyp. 40) i w bibliografii (s. 385) jest O. Kuss, *Der Brie an die Hebräer*, RNT 8,1, Regensburg 1966.

W dalszej części pracy (s. 359, przyp. 1357) Doktorant posłużył się wersją włoskojęzyczną: O. Kuss, *La lettera agli Ebrei*, (NTC VIII/1), Brescia 1966, której nie zamieścił w bibliografii.

Dobrze opracowany wykaz skrótów zawiera pięć działów. Znalazły się w nim niepotrzebne dwa skróty tego samego periodyku: SSHT - ŚSHT, zabrakło natomiast objaśnienia skrótu MPWB.

Przedstawiona bibliografia jest bardzo obszerna (29 stron), wielojęzyczna i właściwie podzielona. Dziwi jednak fakt, że w dysertacji z teologii biblijnej Autor posłużył się trzecim wydaniem Biblii Tysiąclecia (Poznań 1980). Tymczasem od blisko dwudziestu lat powszechnie dostępne jest w Polsce piąte jej wydanie. Podobna sytuacja dotyczy wydań krytycznych Biblii: *Septuaginta* (Stuttgart 1965⁸) oraz *Novum Testamentum Graece* (Stuttgart 1993²⁷). W obydwu przypadkach są już nowe wydania.

Autor na s. 95-96 oraz s. 276-278 zajął się zagadnieniem Arki Przymierza. Nie skorzystał jednak z bardzo dobrej monografii jaką w tej kwestii posiada polska biblijstka: A. Mozgoł, *Teologia Arki Przymierza w Psalmach i w tradycji prorockiej (Ps 132; Jr 3, 14-18; 2 Mch 2, 1-8)*, Katowice 2003 (Studia i Materiały Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, nr 9). Na s. 277 w przyp. 1027 błędnie zapisał nazwisko tegoż uczonego – Mozgoł, zamiast Mozgol, nie wykazując go w spisie bibliograficznym.

W bibliografii znalazły ponadto dzieła, których Autor nie wykorzystał w korpusie pracy, dla przykładu: G.D. Kilpatrick, *Διαθηκή in Hebrews...*, P. Kot, *Ja jestem Bogiem a nie człowiekiem (Oz 11,9)...*, A. Malina, *Pomimo zdrady (Mk 14,24)...*, Z. Małecki, *Idea przebaczenia grzechów w Starym Testamencie przed i po niewoli babilońskiej...*, tenże, *Krytyka pogańskich bóstw u Deuteroizajasza 44,9-20...*. Dopisanie ich wprawdzie rozbudowało bibliografię, ale nie odzwierciedliło procesu badawczego Doktoranta.

Potknięcia te nie deprecjonują samej pracy, ale ich usunięcie będzie konieczne podczas przygotowania dysertacji do druku, na co studium to jak najbardziej zasługuje i do czego Autora zachęcam.

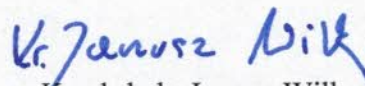
5. Proponowane problemy do dyskusji podczas obrony doktorskiej

W kontekście opisu ucisku Izraelitów w Egipcie znajdujemy ważny zapis w odniesieniu do analizowanej dysertacji: „Wysłuchał Bóg ich jęku, pamiętał bowiem o swoim przymierzu z Abrahamem, Izaakiem i Jakubem” (Wj 2,24). Czy możemy mówić o przymierzu Boga także z Izaakiem i Jakubem?

Nawiązując do Rz 9,5 oraz 9,32 Doktorant na s. 230 napisał: „Apostoł następnie stwierdza, że o łasce i przynależności do prawdziwego potomstwa Abrahama decyduje wolny wybór Boga. Nie każdy, kto według ciała pochodzi z Izraela jest potomstwem Abrahama czy dziedzicem obietnicy. Bo nie od uczynków zależy wybranie przez Boga, lecz od wolnej Jego decyzji, a ona jest nieodwołalna”. Jak rozumieć tę myśl?

6. Wniosek końcowy

Recenzowaną pracę ks. Mariusza Woźniaka oceniam pozytywnie, a jej niedociągnięcia nie stanowią istotnej przeszkody w podtrzymaniu tej opinii. Stwierdzam więc, że spełnia ona warunki stawiane rozprawom doktorskim i kieruję wniosek do Rady Dyscypliny Nauki Teologiczne Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie o dopuszczenie jej Autora do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Ks. dr hab. Janusz Wilk

Wodzisław Śląski - Kokoszyce, dnia 26 sierpnia 2023 roku.